

Recenzie

Miloslav Bahna – Roman Hofreiter – Oľga Gyárfášová – Jozef Zagrapan: Medzi Východom a Západom. Prípado Slovensko

Bratislava, Sociologický ústav SAV 2021, 224 s. ISBN: 978-80-89897-30-8

Súčasná doba je charakterizovaná rýchlym a znepokojujúcim nárastom popularity radikálnych, extrémistických, často antisystémových politických subjektov, ktoré sú schopné vniknúť do vnútorných mechanizmov fungovania demokratických režimov, až do ich základných princípov a hodnôt. Masívny proces radikalizácie politiky a spoločnosti, ktorý registrujeme takmer vo všetkých štátoch Európy a sveta, prinútil odborníkov a vedcov rôznych disciplín ako sociológia, politológia, sociálna psychológia a ďalšie zaoberať sa progresívnou polarizáciou hlavných aktérov politického systému a jej vplyvom na samotný stav a rozvoj demokracie.

Medzi najrelevantnejšími dichotómiami predchádzajúceho storočia, ktoré pretrvávajú až dodnes v obnovenej podobe a ešte stále dokážu polarizovať občiansku spoločnosť, nachádzame dichotómiu medzi Východom a Západom, medzi štátmi, národmi, kultúrami a hodnotami dvoch odlišných svetov. Analyzovať túto dichotómiu je v súčasnosti mimoriadne náročné práve kvôli multidisciplinárnemu charakteru vedeckého výskumu, kombinovaného s osobitnou aplikáciou rôznych metodologických prístupov podľa príkladov každého štátu alebo skupín štátov.

Vzhľadom na to, že téma delenia Európy a sveta do dvoch táborov – Východu a Západu – je v rámci aktuálnej politickej diskusie na Slovensku veľmi populárna a často kontroverzná, otázka „*umiestnenia Slovenska v tejto základnej dichotómii*“ (s. 6) konštituuje pre autorov tejto monografie hlavnú spoločnú tému a kľúčový východiskový bod pre analýzu odlišností medzi krajinami v komparatívnej perspektíve.

Pre hlbšie pochopenie samotnej analýzy je potrebné zobrať do úvahy kontroverzný charakter analyzovanej dichotómie, ktorá je v súčasnej dobe výraznej nestability demokratických režimov často zneužívaná zo strany populistických lídrov na udržiavanie istej úrovne konfliktnosti. V týchto súvislostiach práve v krajinách ako je Slovensko, ktoré boli súčasťou sovietskeho bloku a prežívali dlhé obdobie vnútorného a medzinárodného napätia s priamymi dôsledkami na všetky aspekty politického a spoločenského života, registrujeme v súčasnosti ostré diskusie a šírenie nenávisťných prejavov proti nepriateľom z jedného alebo z druhého tábora – „západniarov“ a „východniarov“. Po takmer viac ako tridsiatke rokov od konca studenej vojny sú tu stále prítomné

konfliktné vzťahy založené na rozdelení spoločnosti do dvoch táborov, prozápadného a provýchodného alebo protizápadného a protivýchodného. V dôsledku tohto stavu progresívnej degenerácie mechanizmov komunikácie v demokratických režimoch a masívneho použitia dezinformačných mediálnych prostriedkov v rámci politickej súťaže, ako aj mimo nej považujeme pre akademické prostredie z oblasti spoločenských vied za nesmierne dôležité pracovať s analýzou objektívnych dát v komparatívnej perspektíve.

Analyzovať ľudské spoločnosti je v DNA sociológie a aplikácia komparatívneho prístupu v tejto vedeckej disciplíne prináša veľký prínos pre efektívnejšie zhodnotenie a pochopenie rozdielností medzi krajinami v rôznych oblastiach vedeckého záujmu. Autori monografie v úvode vysvetľujú, ako sa v osemdesiatych rokoch 20. storočia začalo „s nástupom medzinárodných programov komparatívneho spoločenskovedného výskumu“ (s. 5). Na základe tohto inovatívneho prístupu porovnania vybraných krajín a ich spoločností získala odborná verejnosť možnosť pozorovať a vysvetľovať jednotlivé rozdiely medzi nimi z rôznych uhlov pohľadu. Práve prostredníctvom „medzinárodne štandardizovaných dotazníkových kvantitatívnych výskumov“ (s. 5) bolo možné analyzovať a interpretovať dáta ohľadom hodnôt a postojov občianskej spoločnosti skúmaných štátov.

Krajiny rôznych častí sveta, ktoré boli súčasťou komparatívnej analýzy, poskytovali podstatný zdroj pre kvalitné spracovanie empirického výskumu. Práve na základe medzinárodnej spolupráce medzi sociológmi a ďalšími odborníkmi iných spoločenských disciplín vznikol v roku 1985 projekt s názvom *International Social Survey Programme (ISSP)*, z ktorého autori knihy analyzovali empirický materiál. V úvode publikácie je objasnené, ako hovoriť o spoločnostiach Východu a Západu a ich odlišnostiach v priebehu 20. storočia. Analýza je rozdelená na dve etapy: druhú svetovú vojnu a vznik komunistických režimov vo východnej a strednej Európe.

Pre analýzu tejto problematiky bolo pre autorov kľúčovou záležitosťou identifikovanie hraníc týchto dvoch svetov a vedieť odpovedať na otázku, „*kde leží hranica medzi Východom a Západom?*“ (s. 7). Pre čitateľa ide o podstatnú otázku, keďže autori knihy sa pochopiteľne nezaoberajú fyzickým určeným hraníc jednotlivých štátov alebo skupín štátov, ale je pre nich dôležité skúmať, či existujú „kultúrne hranice“ medzi krajinami bývalého východného bloku pod vplyvom Sovietskeho zväzu a ostatnými krajinami západu a či, práve na základe skúmania týchto hraníc, dokážeme vysvetliť odlišnosti v slovenskej spoločnosti. V súvislosti s problematikou zmysluplnosti kategórie postkomunistických krajín a ich „spoločného dedičstva“ publikácia analyzuje a interpretuje skúmané empirické dáta z rôznych uhlov pohľadu, aby sme mohli

objektívne zhodnotiť „príslušnosť“ Slovenska k Západu alebo Východu a aké je samotné vnímanie jednej alebo druhej príslušnosti zo strany spoločnosti.

Autori si primárne položili jednoznačné otázky: „*je možné pracovať s postkomunistickými spoločnosťami ako so špeciálnou skupinou krajín?*“ (s. 8) Rozdiely a špecifiká, ktoré registrujeme v týchto štátoch, sú také relevantné pre ich skúmanie oproti ďalším štátom, ktoré nezažili skúsenosť s totalitným režimom komunistického typu? Je správne považovať krajiny bývalého komunistického bloku ako súčasť homogénnej skupiny a analyzovať ich práve na základe tejto odlišnosti? V rámci úvodu a v jednotlivých kapitolách monografie autori ponúkajú široké spektrum skúmania danej problematiky z rôznych teoretických a metodologických východísk.

Pokiaľ ide o samotnú obsahovú (tematickú) stránku publikácie, v prvej kapitole s názvom *Nacionalizmus východného a západného typu? Tri desaťročia skúmania národnej identity v ISSP* autori ponúkli vysoko kvalitný a rozsiahly pohľad na výskum otázok národnej identity a nacionalizmu. V úvodnej časti kapitoly objasnili, na základe akých vedeckých prístupov vychádzali začiatky skúmania daných problematik, uvádzajúc diela Theodora Adorna o tzv. „slepom patriotizme“, nacionalizme a šovinizme a prácu Hansa Kohna o dichotómii medzi západným a východným konceptom národa. Práve týmto dvom konceptom národa venovali jednu podkapitolu, ktorá je podľa môjho názoru nosná pre pochopenie zmyslu a celkovej koncepcie vypracovania takej náročnej témy. Pre autorov bolo tiež kľúčové objasniť typy nacionalizmu a hlavne, ako merať nacionalizmus. Výskum ISSP v rámci modulu zameraného na národnú identitu sa zaoberal otázkami tzv. „národnej hrdosti“ a rozlíšením medzi „dobrým“ a „zlým“ patriotizmom. Autori v rámci tejto kapitoly interpretujú dáta z daného výskumu, ktoré sa týkajú sa sily nacionalizmu na Slovensku a jeho merania na základe určitých parametrov (ako napr. ohľadom dimenzie xenofóbie, podpory protekcionistickej politiky, tolerancie voči odlišnosti zvykov atď.). Na základe analyzovaných dát krajín, ktoré sa zúčastnili na module výskumu *Národná identita* (spolu ich bolo 37), „index nacionalizmu na Slovensku medzi modulmi 1995 až 2013 kontinuálne rástol“ (s. 22).

S cieľom lepšieho porozumenia tohto nárastu autori vložili do modelu ďalšie premenné ako napr. subjektívny sociálny status respondentov a volebné preferencie jednotlivých analyzovaných období. Jedno zistenie autorov, ktoré je výrazne signifikantné, sa týkalo práve skupiny respondentov s vyšším subjektívnym sociálnym statusom a ich prekvapujúcim vyšším skóre na indexe nacionalizmu – v porovnaní s inými krajinami, v ktorých cítia viac hrdosti k vlasti občania nižších tried. K týmto výskumom je ešte potrebné dodať, že chápanie konceptu nacionalizmu sa, samozrejme, líši na základe historického

obdobia, v ktorom je realizovaný daný výskum a v závislosti od jednotlivých rokov (v tomto prípade od 1995 do 2013).

V ďalšej časti kapitoly sa autori zaoberajú tzv. ekvivalenciou merania nacionalizmu na Slovensku vo výskumoch *ISSP Národná identita* a kladú si otázku, či nárast nacionalizmu na Slovensku je v daných rokoch reálny. Aby mohli odpovedať na túto otázku, v rámci kapitoly pokračujú v analýze a v porovnávaní empirických dát pomocou detailných tabuliek a grafov, ktoré ponúkajú bohatý prehľad problematiky identifikácie a definície konceptov národa a nacionalizmu.

V druhej kapitole s názvom *Bez práce a bez peňazí, kto mi pomôže? Postkomunistické spoločnosti, silné väzby a riešenie ekonomických problémov* sa vrátíme do rozdielov medzi spoločnosťou Východu a Západu prostredníctvom interpretácie týchto odlišností na základe kultúrnych čŕt, historických skúseností a udalostí v jednotlivých spoločnostiach (s. 67). Kľúčovou otázkou v tejto časti knihy je to, či komunistická minulosť a postkomunistická transformácia krajín, ako je Slovensko, môžu byť považované za dostatočne dôveryhodné ospravedlnenia pre správne chápanie skutočnej podstaty východných a západných spoločností a ich charakteristík (a či vôbec tie rozdiely, ktoré registrujeme, vychádzajú práve z príslušnosti jednotlivých štátov do jedného alebo do druhého tábora). Autori hľadajú odpoveď na otázku, či občania štátov s komunistickou minulosťou preferujú častejšie používanie sociálnych sietí pri riešení ekonomických problémov oproti občanom ostatných krajín bez prežitia tejto historickej skúsenosti (s. 68). V prvom rade objasňujú, čo treba chápať pod konceptom sociálnych sietí (nie teda súčasných internetových sietí) počas 90-tych rokov 20. storočia. Prostredníctvom analýzy sociálnych kontaktov pred pádom komunistického bloku až po obdobie transformácie režimov po roku 1989 uvažujú, či obyvatelia komunistických štátov boli zvyknutí alebo nútení využívať silu sociálnych vzťahov viac ako občania krajín západného bloku. Autori testovali tento predpoklad na dvoch ekonomických problémoch, pri ktorých by bolo užitočné používať dané kontakty: požičiavanie si peňazí a hľadanie zamestnania (s pomocou dát z výskumu *ISSP Sociálne siete 2017*. (s. 69).

V rámci tejto kapitoly sa autori najprv zameriavajú na objasnenie konceptu sociálnych sietí v sociologickej perspektíve a ako úroveň ich použitia zo strany občanov mohlo alebo nemohlo byť indikátorom sociálneho statusu človeka (prítomnosť silných alebo slabých sociálnych väzieb). Práve sila sociálnych kontaktov predpokladá vyššiu úroveň uzavretosti voči iným vzťahom a vytváranie systému „vzájomných záväzkov“ (s. 71), najmä v časoch neistoty, typických pre obdobia prechodu do iného režimu. Na základe výskumu a

získaných dát z dotazníka *ISSP Sociálne siete 2017* mohli autori sledovať trendy používania sociálnych väzieb na príklade ekonomických problémov a porovnávať spoločnosti s komunistickou minulosťou a bez nej. Respondenti boli združení do kategórií, aby sa dalo porovnávať ľudí s tými istými charakteristikami v rôznych krajinách (porovnávať respondentov žijúcich v postkomunistických spoločnostiach s tými bez tejto historickej skúsenosti). Socioekonomické postavenie skúmaných skupín (či išlo napr. o pracujúcich ľudí alebo dôchodcov, či žijú v meste alebo na vidieku atď.) vie ponúknuť v tomto výskume potrebné údaje o šírke dostupných blízkych kontaktov, o ich hustote a štruktúre, o interpersonálnej dôvere a o vnímaní korupcie v spoločnosti. V súvislosti s hlavnými otázkami výskumu autori konštatovali, že v krajinách s komunistickou minulosťou mali aj respondenti z vyšších sociálnych vrstiev tendenciu požičať si peniaze prostredníctvom ich osobných kontaktov, aj keď všeobecne v postkomunistických štátoch akumulácia kapitálu a úspory ľudí sú nižšie oproti ostatným krajinám. Ako autori zhrnuli v závere kapitoly, sociálne siete konštituovali veľkú pomoc v časoch neistôt, transformácie režimov najmä pre nedostatok tovaru a služieb, typického pre krajiny s komunistickou minulosťou. Pokiaľ išlo o hľadanie zamestnania, boli tiež kľúčové úzke sociálne väzby predovšetkým z dôvodu vnímania vysokej úrovne korupcie v spoločnosti a z vedomia ťažkého dosiahnutia daného cieľa bez pomoci blízkych kontaktov.

V tretej kapitole s názvom „*Dobrý občan*“ ešte žije. *Normatívne predstavy verejnosti o občianstve* sa autori zaoberajú konceptom občianstva a zmyslom reflexií ohľadom charakteristík „dobrého občana“. Po páde komunistických režimov po roku 1989, v prvej polovici 90-tych rokov nastalo tzv. „odkľatie občanov“ (s. 107), keď mali ako slobodní občania možnosť zúčastniť sa na demokratických parlamentných voľbách. V súvislosti s výskumom občianstva zo strany odbornej verejnosti autori konštatovali bohaté analýzy, registrovali nedostatky vo výskume vnímania občianstva z pohľadu samotných občanov, ďalej ako by sme mohli charakterizovať „dobrého občana“ či to, „*aké cnosti a normy sú v ich perspektíve pre dobré občianstvo dôležité*“ (s. 107). Podľa môjho názoru táto téma je mimoriadne aktuálna kvôli alarmujúcemu stavu extrémnej polarizácie občianskej spoločnosti a nárastu popularity nacionalistických strán a hnutí, ktoré majú za cieľ zvyšovať úroveň konfliktnosti medzi ľuďmi a radikalizovať spoločenské spory.

Prostredníctvom normatívnych predstáv o občianstve na Slovensku v komparácii s inými krajinami z výskumu ISSP modul *Občianstvo* (s. 108) a podľa Daltonovej koncepcie dvoch dimenzií občianstva – povinnosť a aktivita (angažovanosť) autori analyzujú prípad Slovenska a jeho umiestnenie

v medzinárodnom porovnaní. Kapitola je rozdelená do troch častí, v ktorých čitateľ najprv dostane bohatý prehľad o konceptoch občianstva, noriem a metód vedeckého skúmania týchto problematik až po konkrétnu prípadovú štúdiu Slovenska v komparácii s 34 krajinami zaradenými do modulu *ISSP Občianstvo* vo výskume 2014. Tretia a posledná časť sa zaoberá len Slovenskom a analýzou vnímania občianstva. V záverečnej časti kapitoly sa stotožňujem so zisteniami autorov o „dobrom občianovi“, ktorý potrebuje kvalitnú demokraciu, dobrý štát, alebo ako tvrdil známy taliansky politológ Giovanni Sartori „dobrá polis“. Práve „dobrá polis“ je predpokladom existencie „dobrých občianov“. Pokiaľ ide o konkrétny príklad Slovenska na základe dát výskumu vo vzťahu k vekovému rozdielu medzi generáciami občianov, autori konštatovali, že sa „neprejavila postmaterialistická generačná výmena viditeľná v západných spoločnostiach“ (s. 128). Samozrejme, výsledky výskumu platia pre dané analyzované obdobie, upozorňujúc aj na protesty občianov po vražde investigatívneho novinára a jeho snúbenice v roku 2018 a na možné dopady na nárast občianskej angažovanosti mladých generácií Slovákov.

Štvrtá kapitola knihy s názvom *Skúsenosť s korupciou, názory na korupciu a ich vplyv na akceptáciu zhromaždení ľudí s radikálnymi názormi* sa zaoberá analýzou dát zo súboru *ISSP Úloha vlády 2016* a výskumnou otázkou „*má názor na korupciu a skúsenosť s korupciou vplyv na podporu radikálov?*“ (s. 129). Táto konkrétna otázka je pre nás v súčasnom období tiež mimoriadne aktuálna hlavne kvôli dennodennému a masívnemu šíreniu dezinformácií zo strany radikálnych, až extrémnych a antisystémových skupín, ktoré profitujú z vysokej úrovne korupcie (vnímanej alebo reálne prítomnej v mnohých oblastiach života). Ako sme mohli konštatovať počas ekonomických a politických kríz, dôvera v štátne inštitúcie a v tradičné politické strany rýchlo klesala paralelne so znížením dôvery občianov voči maistreamovým médiám a ich reprezentantom. Vnímanie „skorumpovaných elít“ zo strany veľkej väčšiny občianov je kľúčovým predpokladom nárastu úspechu populistov a politických zoskupení s radikálnymi a antisystémovými tendenciami. Priame skúsenosti s vysokou úrovňou korupcie vo viacerých prostrediach spoločenského života dokážu ľudí presvedčiť, že nie je možné nikomu dôverovať a že treba hľadať riešenia mimo tzv. „maistreamových politických síl“ (s. 129). V rámci tejto štvrtej časti publikácie sa autori snažia vysvetliť (s podporou dát), aké sú relevantné elementy, ktoré podporujú samotnú korupciu, jej vnímanie na príklade Slovenska a dôslednú podporu radikálov. Medzi nimi nachádzame prítomnosť menšín (a teda aj protimenšinových alebo protiimigrantských predsudkov) spolu so sociodemografickými faktormi, ktoré silno pôsobia na

úroveň nespokojnosti občanov v dôsledku neschopnosti a nekompetentnosti vládnuccich elít.

V záverečnej kapitole knihy s názvom *Naprieč časom a priestorom: Aké spoľahlivé sú komparácie v komparatívnom výskume?* sa autori venovali metodológii výskumu a samotnej kvalite a spoľahlivosti zistených dát z výskumov. Podľa môjho názoru (ako potvrdili aj samotní autori) jednou z tých najcitlivejších problematík pri empirickom výskume a zbere dát pre ich zhodnotenie a interpretáciu je citlivosť respondentov a ich odpovedí (s. 166). Zmeranie citlivosti respondentov na jednotlivé varianty ponúkané vo výskume konštituuje pre autorov jeden z tých najrelevantnejších predpokladov efektivity kvantitatívneho komparatívneho spoločenskovedného výskumu (s. 167). Na príklade medzinárodných komparatívnych výskumov autori v záverečnej časti knihy analyzovali sériu experimentov ako prvý pokus „o overenie pozorovaných efektov zmeny škály v dotazníkovom výskume v slovenskom jazykovom prostredí“ (s. 189). Na základe ich analýzy overili hypotézu dôležitosti faktora citlivosti respondentov na zmeny intenzity odpovedí v krajných pozíciách škály. Tieto zistenia sú veľmi užitočné pre samotnú prípravu výskumných otázok a umožňujú korektnejšie interpretovanie a zhodnotenie výsledkov daných výskumov, hlavne pokiaľ ide o porovnanie prvkov spoločností rôznych štátov v súvislosti so skúmaním spoločenskovedného záujmu.

V závere recenzie by som chcela dodať, že autori tejto knihy dokázali ponúknuť unikátny prehľad komplexnej problematiky objektívneho vedeckého skúmania rozdielov medzi spoločnosťou Východu a Západu originálnym a zaujímavým spôsobom. Táto publikácia je vhodná pre vedeckých pracovníkov, ale aj študentov z oblasti sociológie, politológie, sociálnej psychológie a iných disciplín podobného zamerania. Ako som už naznačila, veľký prínos vydanej publikácie vidím hlavne v aktuálnosti skúmaných problematík a vnímam ju ako solídny a dôveryhodný materiál pre akademickú verejnúosť.

Patrizia Prando Šušová
Katedra politológie Fakulty politických vied a medzinárodných vzťahov
(FPVaMV) Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici